

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 145-176

Karadâvî'ye Göre Fetvanın Değişmesine İmkân Veren Unsurlar
In al-Qaradawi's Opinion, The Factors That Allow The Fatwa To Change

Fatih ÇINAR

Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD

Associate Professor, Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Law
fatih11982@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-5901-3135

DOI: 10.47424/tasavvur.1256364

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Şubat / February 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Nisan / April 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Çınar, Fatih, "Karadâvî'ye Göre Fetvanın Değişmesine İmkân Veren Unsurlar". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 1 (Haziran 2023): 145-176.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1256364>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makalede, Yusuf el-Karadâvî'nin (öl. 2022) fetvanın değişmesi konusundaki görüşleri ele alınmıştır. Fetva usulünün diğer konuları genel olarak kapsam dışında bırakılmıştır. Yeni sorunları çözme noktasında fetvanın değişimi önem arz eder. Çalışmanın amacı Karadâvî'nin fetvanın değişmesi meselesine verdiği katkıyı ortaya çıkarmaktır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada tematik okuma yapılmıştır. Bilindiği gibi âlimler, ictihada açık hükümlerin değişebileceği fikrini benimsemiştir. Hatta Karadâvî'ye göre bunda görüş birliği bulunmaktadır. Keza katî hükümlerin değişime kapalı olduğunda da fikir birliği vardır. Karadâvî, müstakil ictehad faaliyetlerinin devam etmesi gerektiğini zikretmiştir. Zira fıkıh ancak bu şekilde canlı ve dinamik kalabilir. Dolayısıyla yeni problemleri çözebilir. Bundan ötürü ictehad kapısının kapalı olduğu düşüncesi kabul edilemez. Diğer yandan âlimler, kadim fikhî bilgileri dikkate almalıdır. Bu bilgilere ekleme veya tashih yoluyla katkı vermelidir. Fetvanın değişimine imkân veren ilkeler zaman, mekân, durum ve örf şeklinde dört tanedir. Karadâvî bunlara altı yeni unsur eklediğini ifade etmiştir. Bunlar şu şekildedir: Malumatın değişimi, insanların ihtiyaçlarının değişimi, insanların kudret ve imkânlarının değişimi, umûmü'l-belvâ, ictimai, iktisadi ve siyasi şartların değişimi, görüş ve fikrin değişimi. Yazar bu altı unsura derin bir araştırma neticesinde ulaşmıştır. Müftüler fetva verirken bu unsurları gözetmelidir. Çünkü kulların maslahatı ve kolaylık ilkesi bunu gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fetvanın Değişmesi, Karadâvî, Ahkâm, Unsur.

Abstract

In this article, the views of Yusuf al-Qaradawi (d. 2022) on the change of the fatwa are discussed. Other issues of the fatwa method are generally excluded from the scope. At the point of solving new problems, the change of the fatwa is important. The aim of the study is to reveal al-Qaradawi's contribution to the issue of changing the fatwa. In this study, in which the qualitative research method was used, thematic reading was made. As it is known, scholars have adopted the idea that the provisions open to ijtehad can be changed. According to al-Qaradawi, there is even a consensus on this. Likewise, there is a consensus that the final provisions are not subject to change.

al-Qaradawi mentioned that independent ijthad activities should continue. Because only in this way can fiqh remain alive and dynamic. Therefore, it can solve new problems. Therefore, the idea that the door of ijthad is closed cannot be accepted. On the other hand, scholars should take into account the ancient jurisprudence. It should contribute to this information by adding or correcting it. The principles that allow the change of the fatwa are four in the form of time, place, situation and custom. al-Qaradawi stated that he added six new elements to these. These are as follows: The change of information, the change of people's needs, the change of people's power and possibilities, umumu'l-balwa, the change of social, economic and political conditions, the change of opinion and idea. The author has reached these six elements as a result of a deep research. Muftis should take these factors into consideration when issuing a fatwa. Because the maslahah of the servants and the principle of convenience require this.

Keywords: Fiqh, Change of Fatwa, al-Qaradawi, Provision, Element.

Giriş

Bu makalede fetvanın değişmesine imkân veren zaman ve mekân gibi unsurlar ele alınacaktır. Bu unsurlara geçmeden önce fetvanın değişiminin gerekçesi ve değişim çerçevesindeki hükümlere Karadâvî'nin görüşleri çerçevesinde açıklık getirilerek girizgâh niteliğinde bir zemin oluşturulacaktır. Daha sonra Karadâvî'nin değerlendirmeleri merkezinde değişime imkân veren unsurlar açıklığa kavuşturulacaktır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı araştırmada müellifin ilgili pek çok eseri derinlemesine araştırılmıştır. Diğer yandan hem klasik hem de yeni pek çok eser gözden geçirilmiştir. Böylelikle tespit edilen bilgi ve değerlendirmeler Karadâvî'nin görüşleri bağlamında telif edilmiştir.

Fetva, sözlükte *izhar etmek ve açıklamak* gibi anlamlara gelir.¹ Terim olarak, “müftünün şer‘î-amelî bir konudaki soruyu cevaplaması” şeklinde tanımlanabilir.² Fetvanın değişmesi şer‘î-amelî hükmün değişmesi ve gelişmesi, yani

¹ Cemâleddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 15/147.

² Muhammed Yüsri İbrâhim, *el-Fetvâ ehemmiyetuhâ, davâbituhâ, âsâruhâ* (Medine, 2007), 27-30; Fahrettin Atar, “İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

deveranı şeklinde değerlendirilmiştir. Fetvanın değişimi fikhın canlı ve dinamik yönünü temsil etmektedir. Şâriin hükümlere yüklediği makâsıd gözetilerek insanların değişen maslahatlarına göre fetvanın değişmesi elzemdir. Fetvanın değişimini bizzat Râsûl-i Ekrem'in (s.a.v.) tatbik ettiği izahtan varestedir. Sahâbe de değişim fikrini verdiği fetvalarda somut olarak göstermiştir.³

İslam dünyasında yeri zor doldurulacak bir şahsiyet olan Karadâvî, fikhî açıdan önemli bir konuma sahiptir. Uzun yıllar Dünya İslam Âlimleri Birliği'nin başkanlığını yürütmüş, çok sayıda eser telif etmiş ve aynı zamanda fetva alanında haklı bir şöhrete ulaşmış büyük fakih Yusuf el-Karâdâvî'nin görüşlerinin çeşitli açılardan çalışılması önem arz etmektedir. Bu itibarla amacımız fetvanın değişmesine imkân veren unsurlar konusunda Karadâvî'nin görüşlerini tespit ve tahlil ederek fikhî araştırma yapanların literatürüne katkı sağlamaktır.

Fetvanın değişimi konusunda pek çok eser telif edilmiştir. Ancak Karadâvî bağlamında fetvanın değişmesine imkân veren unsurlara dair bir çalışma yapılmamıştır. Mehmet Şener'in, "Ahkâmın Değişmesi ve Buna Tesir Eden Faktörler" ve Ahmet Yaman'ın, "Fikhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim" yazıları çalışmamızda geçen unsurların bir kısmı hakkında bazı bilgiler vermektedir. Çalışmamız Karadâvî ile sınırlandırıldığından bu çalışmalardan ayrılmaktadır.

1. Fetvanın Değişiminin Gerekçesi

İnsanlığın ihtiyaçlarını giderecek ölçüdeki değişimin varlığı, dahası gerekliliği yadsınamaz bir gerçektir. İnsanların yeni soru ve sorunlarına cevap vermek fakihlerin uhdesinde bulunmaktadır. Karadâvî, şeriatın zaman ve mekân açısından genel bir mana ifade ettiğini söyleyerek değişimin varlığına vurgu yapmıştır. "Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."⁴ ayeti şeriatın

---

Dergisi 3 (1985), 19. Nasi Aslan, "Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetvâ ve Kazâ Münasebeti", *Dinî Araştırmalar* 2/4 (1999), 85.

³ Hz. Ömer'in üç talak meselesindeki görüşü değişme örnek olarak verilebilir. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakki'în 'an Rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 3/332-35.

⁴ el-Enbiya 21/107.

mekân; “Ama o, Allah’ın Rasûlü ve peygamberlerin sonuncusudur.”⁵ ayeti ise zaman cihetinden genel olduğunun göstergesidir.⁶ Karadâvî, “Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez.”⁷; “Allah size herhangi bir sıkıntı çıkarmak istemez.”⁸ şeklindeki ayetlerin kolaylık ilkesini ikâme ettiğini belirtir. Diğer yandan onun ifadesine göre sertlik ve katılık ulemâ arasında giderek yaygınlaşmış, sonuçta müteahhirûn âlimler sert bir tabiata ve anlayışa sahip olmuştur.⁹

Esasında kolaylık ilkesi genel fukahanın görüşüdür.¹⁰ İslam şeriatının merî oluşunu vurgulayan Karadâvî, bu noktada maslahatın işlevinin önemine vurgu yapar. Ona göre adâletin tesisi ve zulmün son bulması ancak makâsıdın gözetilmesine bağlıdır.¹¹ Böylelikle fıkhıta yeni her problem çözüm bulur.¹² Kulların maslahatlarının gözetilmesi fikrinin ahkâmın değişmesinde önemli bir etken olduğu aşikardır. Şelebî’nin de ifade ettiği gibi maslahat yönünden değişim fikrine muhalefet etmek sahâbe icmâına karşı gelmek anlamına gelir.¹³ Maslahatı dikkate almakla birlikte lafzın önemi ihmal edilemez. Çünkü maslahat ruh ise lafız da ruhu ayakta tutan beden gibidir.¹⁴

“Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz.” şer’î küllî kaidesi ahkâmın değişmesini sarih bir şekilde ifade etmiştir. Bu kaideye temas eden Karadâvî, Karâfî (öl. 684/1285), İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) ve İbn Âbidîn (öl. 1252/1836) gibi âlimlerin bu yönde açık beyanları olduğunu

⁵ el-Ahzâp 33/40.

⁶ Yusuf Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri’l-fetvâ fi asrinâ* (Kahire: Mektebü’l-Emâneti’l-Âmme, 2007), 17.

⁷ el-Bakara 2/185.

⁸ el-Mâide 5/6.

⁹ Yusuf Karadâvî, *el-Fetvâ beyne’l-indibât ve’t-teseyyüb* (Kahire: Dâru’s-Sahvâ, 1988), 110, 112; Yusuf Karadâvî, *fi Fıkhî’l-evleviyyât*, ts., 46.

¹⁰ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Makâsıdü’ş-şer’iati’l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-Mısri, 2011), 171.

¹¹ Yusuf Karadâvî, *Avâmilü’s-sia ve’l-murûne fi’ş-şer’iati’l-İslâmiyye* (Devha: Câmiatu Katar, 1994), 74.

¹² Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri’l-fetvâ*, 18-19, 21. Ayrıca bk. İbrâhim, *el-Fetvâ*, 357-359.

¹³ Muhammed Mustafa Şelebî, *Ta’lîlü’l-ahkâm* (Kahire: Matba’atu’l-Ezher, 1947), 38.

¹⁴ Mehmet Şener, “Ahkâmın Değişmesi ve Buna Tesir Eden Faktörler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 12.

belirtir.¹⁵ Bu noktada Karâfi âdetlerin değişmesinin ahkâmı değiştireceğini ifade eder.¹⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, değişimin kulların maslahatı çerçevesinde zarûret arz ettiğini kaydeder.¹⁷ İbn Âbidîn zaman faktörünü dikkate almanın önemine vurgu yapar.¹⁸

Seleften de bu yönde ibareler geldiğini belirtmekte fayda var. Misalen Tahâvî (öl. 321/933), "Benim sünnetime ve Râşit Halifeler'in sünnetine sarılın."¹⁹ hadisi bağlamında şöyle demiştir: "Zamanın değişimi ahkâmın değişiminin gerekliliğini gösterir ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de açıkladığı gibi her bir zamana uygun hükümler bulunmaktadır."²⁰

Karadâvî'nin işaret ettiği gibi Râşid Halifeler'de bu değişimi görmek mümkündür. Örneğin Hz. Ömer'in (öl. 23/644) atları zekâta tabi mallar arasında sayması²¹, müellefe-i kulûbu zekâttan men etmesi zikredilebilir. Karadâvî, Hz. Ömer'in nasları neshetmediğini, dolayısıyla müellefe-i kulûbun sehminin baki olduğunu belirtir.²² Nitekim Hanbelî fakihler müellefe-i kulûba zekât verileceğinde hemfikirdir.²³ Buna göre Hz. Ömer aslî hükmü değiştir-

¹⁵ Yusuf Karadâvî, *fi Fikhi'l-ekalliyâti'l-müslime* (Kahire: Dâru's-Şürûk, 2001), 51; Yusuf Karadâvî, *Şerî'atü'l-İslâm sâliha li't-tatbîk fi külli zamân ve mekân* (Kahire: Dâru's-Safva, 1993), 53.

¹⁶ bü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs Karâfi, *el-İhkâm fi temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1995), 219.

¹⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'n*, 3/11.

¹⁸ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf fi binâi ba'di'l-ahkâm 'ala'l-örf* (Mecmûatu resâil İbn Âbidîn içinde) (b.y.: Dâr Saadet, ts.), 2/125.

¹⁹ Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvud, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Sünnet", 6.

²⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 3/224.

²¹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 37.

²² Karadâvî, *Avâmîl*, 97; Yusuf Karadâvî, *Fikhu'z-zekât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1973), 2/598-605.

²³ Muhammed Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 132.

memiştir. Şelebi'nin ifadesiyle hükmü gerektiren illetin ortadan kalkması sebebiyle böyle bir tasarrufta bulunmuştur.²⁴

Şer'î hükümlerin batı menşeli hükümlere dönüşeceği kaygısıyla Kevserî (öl. 1952) gibi âlimler fetvanın değişimi fikrine ihtiyatlı davranmıştır.²⁵ Bu kaygının farkında olan Karadâvî, ahkâmın değişmesi fikrinin, ehliyesiz ve liyakatsiz kimileri tarafından suistimal edilerek şeriatın sabit hükümlerinin değişimine kapı açacağı noktasında bazı ehl-i ilmin endişeye kapıldığını zikreder. Bu çerçevede Hz. Ömer'in bazı hükümleri iptal ettiği şeklindeki iddiaların gerçeği yansıtmadığını dile getirir.²⁶ Diğer yandan kadim fikhî kaynaklardaki hükümlerin yeni problemleri çözülmede yeterli olduğu, dolayısıyla yeni icthadlara ihtiyaç bulunmadığı şeklindeki iddiaların doğru olmadığını söyler. Onun ifadelerine göre eski fakihlerin kendi zamanlarına uygun olarak icthadda bulunmaları her türlü takdirin üstündedir. Bununla birlikte onları örnek alarak yeni icthadlarda bulunmak gerekmektedir.²⁷

Karadâvî, kadim bilgiyi görmezden gelerek sadece Kitap ve sünnetten hareketle sıfırdan yeni bir fıkıh inşa edilemeyeceğini söyler. Ancak klasik fikhî bilgilerin günümüzün bütün sorunlarını çözmede yetersiz kaldığını belirtir. Bu sebeple her âlim ilmî birikime ekleme ya da tashih yoluyla katkıda bulunarak fikhî çalışma yapmalıdır. Karadâvî, *Fikhu'z-zekât* adlı eserini on dört asırlık birikimden yararlanarak telif ettiğini zikreder.²⁸ Kadim bilgidен yararlanmakla birlikte tecdîd yapmanın gereğini, "Yüce Allah bu ümmet için her yüzyılın başında dinlerini yenileyecek bir âlim gönderir."²⁹ hadisine dayandırır.³⁰

²⁴ Şelebî, *Ta'lîl*, 37. Ayrıca bk. Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 24.

²⁵ Pehlul Düzenli, "Allame Kevserî'nin Fetva Usulü Anlayışı", *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu*, (Düzce 2007), 420-421.

²⁶ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 21; Yusuf Karadâvî, *Dirâse fi fikhî makâsidi's-şerî'a* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2008), 102-103.

²⁷ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 22.

²⁸ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 23-24.

²⁹ Ebû Dâvud, "Melâhim", 1; Ebu'l-Kâsım Süleyman Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 6/323.

³⁰ Yusuf Karadâvî, *el-Fikhu'l-İslâmî beyne'l-asâleti ve't-tecdîd* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1999), 23-24.

İctihad kapısının kapanması fikrinin, ilmî donukluğa yol açtığını belirten Karadâvî, İslam şeriatının her zaman ve mekânda uygulanmasını müstakil icthad faaliyetlerinin tekrar başlamasına bağlar.³¹ Rasûlullah'ın (s.a.v.) açtığı kapıyı kimsenin kapatma yetkisinin olmadığını ifade ederek müstakil icthad faaliyeti yapmanın gerekliliğine vurgu yapar.³² Hicrî dördüncü asırdan itibaren taklidin yaygınlık kazanmaya başlaması, tatbikatta müstakil icthad kapısının kapandığı gibi bir durum ortaya çıkarmıştır.³³ İctihad kapısının kapandığına dönük iddiaların kendisinin bir yorum olması bu iddianın tutarlılığına gölge düşürmektedir.

Karadâvî, tartışmayı doğru noktadan ele almaktadır. Şöyle ki mutlak müctehid lafzıyla mezhep imamları ya da müntesip veya mukayyed müctehid mertebesindeki fakihler kastedilmektedir. Karadâvî'ye göre mutlak ve müstakil müctehid arasında umum-husus ilişkisi vardır. Buna göre her müstakil, mutlak müctehid olmakta, fakat her mutlak aynı zamanda müstakil olmamaktadır.³⁴ Ezcümle icthad kapısının kapandığı şeklindeki iddiaları müstakil icthad düzeyinin sonlandığı şeklinde anlamak daha sağlıklı sonuçlara ulaşmayı sağlar.³⁵

İctihad kapısının kapandığını ileri süren âlimlerin asıl kasıtlarının icthadî faaliyetler konusunda yüksek hassasiyet göstermek olduğu söylenebilir. Onların bir diğer amaçları da İslam hukukun güvenliğini sağlamaktır.³⁶ Bütün müctehid tabakalarındaki fakihler için icthad yapma imkânı olmadığı şeklindeki sözlerin ise isabetli olmadığı izahtan varestedir. Fakihler için icthad yapma imkânı olmadığını ileri sürmek İbn Kayyim el-Cevziyye'nin de ifade

³¹ Karadâvî, *Şerî'atü'l-İslâm*, 49-50, 80.

³² Karadâvî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, 41.

³³ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: İFAV, 1996), 176; Wael b. Hallaq, "İctihad Kapısı Kapandı mı?", çev. Kamil-Enes Yelek-Eryılmaz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 457.

³⁴ Yusuf Karadâvî, *el-İctihâd fi'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye ma'a nazarâti tahlîliyye fi'l-ictihâdi'l-mu'asır* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1996), 75.

³⁵ H. Yunus Apaydın, "Hanefî İctihad Teorisi ve Molla Hüsrev'in Bu Teoriyi Sunumu", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu*, (2013), 271.

³⁶ Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 2/1085; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 242.

ettiği gibi ilmin ortadan kalkması manasına gelir.³⁷ Son tahlilde çeşitli tabakalardaki bütün müctehidler için ictihad kapısının her zaman ve mekânda açık olduğunu ifade etmek gerekir.³⁸ Nitekim Karadâvî de bunu ısrarla savunmaktadır.³⁹

2. Değişime Konu Olan Hükümler

Genel olarak hükümler taabbudî ve muallel olmak üzere iki kısma ayrılır. Ahkâmındaki değişmezliği beyan eden taabbudilik daha çok ibadetler gibi dinin özüyle alakalı hususlar olduğundan sınırlıdır.⁴⁰ İletleri doğrudan akılla kavranamayan, insanların yapmakla mükellef olduğu taabbudî hükümleri değiştirmek mümkün değildir.⁴¹ Muallel hükümlerin makâsîd çerçevesinde değişime açık olduğu fikri ise genel kabul görmektedir.⁴² Şer'î-amelî hükümler katî ve zannî olmak üzere iki kısma ayrılır.⁴³ Karadâvî İbn Kayyim el-Cevziyye'ye atıfla bu hükümler hakkında özetle şunları söylemektedir: "Farzların vucûbiyeti ve had cezaları gibi şeriatın takdir ettiği hükümler değişime kapalıdır. Maslahat bağlamında zaman ve mekâna göre değişime açık hükümler vardır."⁴⁴

Karadâvî, değişimin söz konusu olduğu ahkâmın zannî/ictihadî olduğunu teyit ederek katî hükümlerin değişime kapalı olduğunu belirtir.⁴⁵ Çünkü insanla ilgili pek çok şey değişse de aslında insanın özü/cevheri değişmez.

³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, 2/190-191.

³⁸ Zuhaylî, *Usûlü'l-fikh*, 2/1086;

³⁹ Karadâvî, *Şer'atü'l-İslâm*, 80. Ayrıca bk. Celâleddin Süyûtî, *er-Red ala men ahlede ile'l-ard ve cehile enne'l-ictihâde fi külli asrin fard* (Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, ts.), 38-39; Karaman, *Hukuk Tarihi*, 242.

⁴⁰ Fatih Orhan, "Şer'î Naslar Karşısında İctihadın İmkânı 'Mevrid-i Nasta İctihada Mesâğ Yoktur' Kaidesi", *İslâmî İlimler Dergisi* 16/1 (2021), 120.

⁴¹ Abdullah Kahraman, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler ve Taabbudiyâtın Sahası Üzerine", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 28.

⁴² Ebû İshak Şâtıbî, *el-Muvâfakât* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 2/513; Âdil Şüveyh, *Ta'lîlü'l-ahkâm fi'ş-Şer'ati'l-İslâmiyye* (Tanta: Dâru'l-Beşîr li's-Sakâfe ve'l-Ulûm, 2000), 220.

⁴³ Yusuf Bulutlu, *İslam Hukukunda Makâsîd İctihadının İlke ve Sınırları* (Bursa: Emin Yayınları, 2022), 45-46.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi'ş-şeytân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975), 1/330-331.

⁴⁵ Karadâvî, *Avâmil*, 75; Karadâvî, *el-İctihâd*, 65.

Öte yandan sadece ferî meselelerde değil, ibadet, muamelat ve muharremât gibi aslî hükümlerde mezhepler arasındaki ihtilaflar değişim fikrini teyit etmektedir. Onun ifadesine göre muhakkik âlimler, bu hususlardaki ihtilafın rahmet ve genişlik, ittifakın ise katî delil olduğu fikrinde birleşmişlerdir.⁴⁶

Delâleti zannî olup hakkında icmâ bulunmayan şer'î naslarda ictihad yapılabileceği hususunda herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır.⁴⁷ Karadâvî, hükümlerin çoğunluğunun ictihadî meselelerden oluştuğunu ifade ederek ictihad faaliyetinin kıyas, istislah ve istihsan gibi yöntemlerle sınırlı olmadığını, esasında naslardan elde edilen pek çok hükmün ictihadî olduğunu söyler. Ayrıca onun da vurguladığı gibi hadislerin hem sübûtunda hem de delâletinde zannîlik bulunmaktadır. Dolayısıyla bu hadislerden istinbat edilen hükümler de zannî olmaktadır ki bu durum değişime ortam hazırlamaktadır.⁴⁸ Muhtelif fûrû-i fıkıh eserlerinde ictihadla elde edilmiş hükümlerin hacmi⁴⁹ dikkate alındığında onun sözlerinin vakayı yansıttığı rahatlıkla söylenmelidir.

Karadâvî, bazı seküler çevrelerin, hayatın yenilik ve değişime açık; şeria-tın ise kapalı olduğu şeklindeki iddialarına temas eder. Karadâvî bu iddia sahiplerini ön yargılı, dahası taassup sahibi olarak niteler.⁵⁰ Bu itibarla fıkıhın statik olduğu savı dayanaktan yoksundur.⁵¹

Katî hükümlerin değişime kapalı olduğu hususunda genel bir kanaat olmasına rağmen kimi araştırmacıların aksi kanaatte olduğu bilinmektedir.⁵² Bu fikrin geçmişte de olduğunu savunan bazıları ise Necmeddin et-Tûfî (öl. 716/1316) vb. usülcülerin görüşlerini kendilerine payanda yapmıştır. Bilhassa

⁴⁶ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 20-21; Karadâvî, *Avâmil*, 75.

⁴⁷ Şüveyh, *Ta'lîl*, 222.

⁴⁸ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 19-20; Karadâvî, *Avâmil*, 17-39.

⁴⁹ Hallâf, *Masâdiru't-teşrii'*, 11-12; Abdulkerim Nemle, *el-Mühezzebe fi 'ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâran* (Riyad: Mektebetü'r-Rüsd, 1999), 5/2320-2321.

⁵⁰ Karadâvî, *Avâmil*, 11.

⁵¹ Allâl Muhammed Fâsî, *Makasidu's-şerîati'l-İslâmiyye ve mekârimuhâ* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 168-169, 173.

⁵² Bk. Mehmet Erdoğan, "Asıl Mevrid-i Nasda İçtihadı Mesağ Vardır!", *Yetkin Düşünce* 1/3 (2018), 61-78.

Tûfî, bazı kesimlerin bayraktarı olmuştur.⁵³ Şöyle ki Tûfî şer'î naslar ve icmâ ile insanların maslahatlarının teâruzunda kulların maslahatlarının tercih edileceği görüşünü dile getirmiştir.⁵⁴ Onun hakkında pek çok söz söylendiği aşıkardır⁵⁵ ki bu husus ayrı bir tartışma konusu olduğundan bu kadarla iktifa ediyoruz.

3. Fetvanın Değişimini Gerekli Kılan Unsurlar

Fetvanın değişmesi meselesinin dikkate alınması iftâ faaliyetlerinde büyük önem arz eder. Karadâvî fetvanın değişimi fikrinin şer'î delillere dayandığını belirtir.⁵⁶ Değişimi sadece zamanla gerekçelendirmenin doğru olmayacağını belirterek “ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz” şeklindeki ilkede sadece zaman unsurunun zikredilmesinin eksiklik olduğunu ihsas ettirir. Onun da vurguladığı gibi klasik dönemde zaman yanında mekân, örf ve durum şeklinde toplamda dört unsur, değişimin sebepleri arasında zikredilmiştir.⁵⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye ise niyeti de ekleyerek toplamda beş unsur tespit etmiştir.⁵⁸

Karadâvî bu dört unsura altı yeni unsur daha ekleyerek ahkâmın değişimi için toplamda on etken tespit ettiğini belirtmiştir. Onun tespit ettiği on unsur şu şekildedir:⁵⁹

- I- Mekânın değişimi,
- II- Zamanın değişimi,
- III- Durumun değişimi,
- IV- Örfün değişimi,

⁵³ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: İFAV, 2014), 91.

⁵⁴ Hallâf, *Masâdiru't-teşrii'*, 110; Abdulaziz İbn Rebîa, *İlmu makâsıdı's-Şâri'* (Riyâd: Mektebetü'l-Melik Fehdü'l-Vatanî, 2002), 64.

⁵⁵ Bk. Muhammed Ebû Zehra, *Mâlik hayâtuhû ve asruh-ârâhû ve fikhuh* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 418-424.

⁵⁶ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyürî'l-fetvâ*, 25.

⁵⁷ Yusuf Karadâvî, *Medhal li-dirâseti's-şerî'ati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 74; Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyürî'l-fetvâ*, 20; Karadâvî, *Avâmil*, 74.

⁵⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, 3/11.

⁵⁹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyürî'l-fetvâ*, 10-11.

- V- Malumatın değişimi,
- VI- İnsanların ihtiyaçlarının değişimi,
- VII- İnsanların kudret ve imkânlarının değişimi,
- VIII- Umûmü'l-belvâ,
- IX- İctimai, iktisadi ve siyasi şartların değişimi,
- X- Görüş ve fikrin değişimi.

Karadâvî, değişim için tespit ettiği yeni altı unsura derin bir araştırma ve inceleme sonucu ulaştığını kaydetmiş, insaf ve teenni ile hareket eden bir kimsenin bu unsurlardaki uyumu göreceğini dile getirmiştir.⁶⁰ Kendisinin de ifade ettiği gibi bu unsurlar ve onların açıklaması alt başlıklar halinde şöyledir:

3.1. Mekânın Değişimi

Karadâvî, fetvanın değişimine imkân veren unsurundan birinin mekân olduğu hususunda âlimlerin sarîh açıklamaları bulunduğunu belirtir. Onun ifadelerine göre insanların fikirleri ve davranışları üzerinde çevrenin yadsınamaz bir etkisi bulunmaktadır. Örneğin kırsaldaki yaşam şehir merkezindeki yaşamdan; sıcak memleketteki yaşam soğuk memleketteki yaşamdan, doğu batıdan; dâru'l-İslam dâru'l-harpten birtakım farklılıklar gösterir. Bu itibarla âlim bir fetva ile yetinmeyip farklı mekânlara göre fetvasını değiştirmelidir. Böylelikle şeriâtın gerçekleştirmeyi hedeflediği adalet ve maslahat elde edilmiş olur. Karadâvî, mekân faktörü ile ilgili birçok etken zikretmesine karşılık meseleyi temelde medenî-bedevî ve dâru'l-İslam-dâru'l-harp olmak üzere iki açıdan ele almıştır.

Karadâvî'ye göre medenî-bedevî ayrımında hükümlerin değişmesi kadar doğal bir şey olamaz. Zira kırsal yaşamın insan üzerinde bazı tesirleri vardır. Bu çerçevede kırsal insan, dini öğrenme, şehirli insanlara şahitlik yapma gibi kimi hususlarda medenî insanlardan ayrılır. Karadâvî, bedevînin medenî in-

⁶⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 39.

sana imamlık yapmasının caiz olmadığı şeklindeki Kurtubî'nin kaydını⁶¹ zikredir. Karadâvî'nin, "Bedevîler inkârcılık ve iki yüzlülükte daha ileridedirler."⁶² ayeti bağlamında daha başka açıklamalar yaptığı görülmektedir.⁶³ Onun verdiği örnekler dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu ayrımın geçmişte daha belirgin olduğu, ancak küreselleşen dünyada ise tesirinin giderek azaldığını belirtmek gerekir.

Karadâvî'ye göre sıcak ve soğuk iklimlere göre de fetva değişebilir. Çünkü iklimin insan üzerinde muhtelif etkileri vardır. Örneğin sıcak iklim insanları daha öfkeli olabilmektedir. Uzun süreli yağmur ve yoğun kar yağışı gibi faktörler meşakkate neden olduğundan fetvanın değişiminde etkili olur. Karadâvî Allah Teâlâ'nın dinde zorluk kılmadığını, uzun süreli ve yoğun yağmur-kar yağışı ve benzeri nedenlerden ötürü cemaatle mescitte namaz kılma yükümlülüğünün insanlardan sakit olabileceğini belirtir. Yağmur nedeniyle namazların cem edilebilmesine cevaz veren bazı hadislerin varit olduğunu, su bulunmasına rağmen onu ısıtma imkânı olmadığına fakihlerin soğuk sebebiyle teyemmüm etmeye izin verdiğini dile getirir. Karadâvî buna dayanak olarak özetle şu rivayeti zikreder: Rasûlullah (s.a.v.) Amr b. el-Âs'ı bir grup askerle seriyye vazifesiyle görevlendirir. Bu sırada cünüp olan seriye komutanı Amr, su ile gusletmek yerine teyemmüm ile yetinerek bu şekilde imamlık yapar. İnsanların şikâyeti üzerine Rasûlullah (s.a.v.) niçin böyle yaptığını sorduğunda Amr, "Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı merhametlidir."⁶⁴ ayetini okuyarak soğuk hava ve soğuk suyun kendisi için ölüm tehlikesi taşıdığını ihsas ettirir. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) tebessüm ederek Amr'ı ikrâr eder.⁶⁵ Karadâvî kutup bölgelerinde karşılaşılan sorunların soğuk mekân kapsamında değerlendirilebileceğini belirtir. Örneğin Kuzey kutup bölgesinde teyemmüm yapmak durumunda kalan bir kişinin kar ve buz yığınları arasında toprak bulması imkânsız olabilmektedir. Bu itibarla Karadâvî karın, bu

⁶¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 8/232.

⁶² Tevbe 9/97.

⁶³ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 41-42.

⁶⁴ en-Nisâ 4/29.

⁶⁵ Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995-2001), 29/347.

insanlar için toprak hükmünde olduğunu söyler. Keza onların kızak çekmeleri için köpek beslemesinin caiz olduğunu belirtir.⁶⁶

Karadâvî, altı ay gece veya gündüzün yaşandığı bu bölgeler için namaz vakitleri hususunda fetvanın değişebileceğini belirterek bu bölgelerde yaşayan insanlara özetle şöyle fetva verilebileceğini kaydeder: Gece ve gündüz her ne kadar altı ay sürse de bu bölgedeki insanlar bu zaman dilimini yirmi dört saat esasına göre taksim etmeli, namaz vakitleri için ya Mekke ve Medine'nin vakitlerini esas almalı ya da kendilerine en yakın bir bölgeyi dikkate almalıdırlar. Mekân faktörü bağlamında İmam Şâfiî'nin (öl. 204/820) fetvalarındaki değişime işaret eden Karadâvî Mısır muhitinin Irak ve Hicaz muhitinden farklılık arz etmesinin doğal olduğunu belirtir. Ancak Şâfiî'nin fetvalarındaki değişimde mekân, unsurlardan sadece biridir.⁶⁷

Karadâvî, mekân faktörünü dâru'l-İslam-dâru'l-harp açısından da ele alır. Ona göre dâru'l-İslam'dakinin aksine dâru'l-harpte Müslümanlar pek çok sıkıntı ve sorunla karşılaştıklarından vâcipleri eda etme ve günahlardan kaçınma hususunda zorluk çekmektedir. Karadâvî nezdinde bu vb. sebeplerden ötürü dâru'l-İslam dışındaki Müslümanlar için hükümleri kolaylaştırmak önem arz eder.⁶⁸

3.2. Zamanın Değişimi

Ahkâmın değişimi denildiğinde ilk akla gelen unsur zamandır. Yukarıda da geçtiği üzere, "Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" ilkesiyle zamanın önemi ifade edilmiştir. Karadâvî, zamandan asıl kasıtın eşyanın değişimine bağlı olarak insan unsurunu etkileyen yeni faktörlerin ortaya çıkması olduğunu belirtir. Bilhassa iyilikten kötülüğe, hatta kötülükten daha fazla kötülüğe olan değişimler gözetilmelidir. Karadâvî eskilerin bunu, *fesâdü'z-zaman* olarak nitelediklerini, fesada neden olanın zaman değil insan faktörü olduğunu belirtir. Nitekim İbn Âbidîn *fesâdü ehli'z-zaman* ifadesi kullanmıştır.⁶⁹ Karadâvî'nin ifadelerine göre insanın fesadından kasıt ahlak ve erdemlerdeki yozlaşmadır. Bu itibarla kötüleşen ahlaka göre fetvalarda de-

⁶⁶ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 43-44.

⁶⁷ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 45-46.

⁶⁸ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 46-48.

⁶⁹ İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf*, 2/125.

ğişmeler elzemdir.⁷⁰ Ömer b. Abdulazîz'in (öl. 101/720) de ifade ettiği üzere insanların ahlakındaki yozlaşma miktarınca fetvalar değişir.⁷¹

Zaman faktörünün fetvayı değiştirmesinin mühim olduğunu vurgulayan Karadâvî, Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve Muhammed'in (öl. 189/805) hocaları Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) görüşlerinin üçte birine, hatta üçte ikisine muhalefet ettiklerini belirtir.⁷² Sahibeynin bir kısım görüşünün Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra değiştiği dikkate alındığında bu yargı isabetli gözükmektedir. Öte yandan sahibeynin görüşlerindeki değişimi sadece zamanın değişimiyle izah etmek yetersiz bir gerekçe olacaktır. Karadâvî zaman bağlamında bu açıklamayı yapsa da sahibeynin görüşlerindeki değişimi malumatın değişimi kısmında bilginin, özellikle de hadis bilgisinin değişimiyle de ilişkilendirmiştir. Zaten sahibeyn ve İmam Züfer'in (öl. 158/775), Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra başka fakihlerden, bilhassa İmam Mâlik'ten hadis öğrenmiş olmaları⁷³, dolayısıyla bazı fetvalarının değişmesi Karadâvî'yi doğrulamaktadır.

Karadâvî zamana bağlı olarak ahlakın değişmesini örnek verme adına Ömer b. Abdulazîz'in Medine'de valilik yaptığı yıllarda yargılamalarda bir şahit ve yeminle hüküm vermesini zikreder. Ömer b. Abdulazîz Dimaşk'ta yaşadığı yıllarda insanlardaki ahlaki yozlaşma nedeniyle bunu yeterli görmez. Karadâvî, Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'ya (öl. 1999) atıfla görüşünü teyit etmeye çalışır.⁷⁴ Şöyle ki Zerkâ, zaman faktörü nedeniyle ictihadî hükümlerin değişmesini ahlakın bozulması ve veranın kaybolması ile ilişkilendirir.⁷⁵

Karadâvî zamanın değişmesine bağlı olarak değişen hükümlerden örnekler zikreder. Onun ilk zikrettiği örneğe göre şarap için uygulanacak cezanın miktarındaki değişimdir. O, Rasûlullah (s.a.v.) zamanında bunun için belirli

⁷⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 49.

⁷¹ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 206; Ahmet Yaman, "Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim", *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 15.

⁷² Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 50.

⁷³ Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/263; Aydın Taş, "Şeybânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/38.

⁷⁴ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 50.

⁷⁵ Mustafa Ahmed Zerkâ, *el-Medhalü'l-fikhiyyu'l-Âm* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2004), 2/942-943.

bir miktar öngörülmediğini zikrederek Buhârî rivayetini aktarır. Bu rivayete göre Rasûlullah (s.a.v.) sarhoş olan Nuaymân'a terlik vb. şeyle vurarak ceza uygulamıştır.⁷⁶ Daha başka rivayetler de zikreden Karadâvî Rasûlullah'ın (s.a.v.) bu konuda müsamahalı davrandığını, zamanla kırk, kırkın altında veya üzerinde kırbaç vurma gibi muhtelif uygulamalarda bulunduğunu belirtir. Hz. Ebû Bekir'in (öl. 13/634) hilafetinde kırk kırbaç, Hz. Ömer'in ise seksen kırbaç tatbik ettiğini çeşitli rivayetlere⁷⁷ dayanarak kaydeder.⁷⁸

Karadâvî'nin, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamaları bağlamında zikrettiği rivayetler aslında sahabe arasında şarap had cezasının ihtiyaç ve istişareye göre farklılık arz ettiğini açıkça göstermektedir. O, şarap haddinin miktarı hususunda bağlayıcı bir hükmün olmamasının, sahabenin muhtelif miktarlar benimsemesinde yani fetvasını değiştirmesinde etkili olduğunu söyler.⁷⁹

Karadâvî'nin zikrettiği bir diğer örnek Arabistan'ın ırza tecavüze idam cezası vermesidir. Kendisinin de caydırıcı olarak nitelediği bu cezayı teyit ettiğini belirtir.⁸⁰ Uyuşturucu ticareti suçu için de aynı cezanın gerektiğini söyler.⁸¹ İnsanların ahlakının bozulduğu bu zamanda evliliğin tescilinin gerekliliğine dikkat çeker. Bilindiği gibi nikâh akdinin rükûnları ve şartları arasında tescil bulunmamaktadır. Nikâh akdi, esasında şahitler huzurunda icra edilen sözlü bir tasarruftur. Karadâvî tarafların haklarının korunabilmesi ve çocuğun nesebinin sübutunda herhangi bir niza çıkmaması için nikâh akdinin tescilini gerekli görür.⁸² Nitekim Din İşleri Yüksek Kurulu da bu görüştedir. Evlilik akdinin ispatı ve tarafların haklarının korunması, yerine göre devlet

⁷⁶ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), "Hudûd", 4.

⁷⁷ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 5/137; Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 4/211.

⁷⁸ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 51-53.

⁷⁹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 54-57.

⁸⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 57-58.

⁸¹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 58.

⁸² Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 60.

eliyle yetkili kurumların dahliyle sağlanacağından nikahın tescili isabetli bir karardır.⁸³

3.3. Halin/Durumun Değişimi

Karadâvî, halden kastın darlıktan genişliğe, hastalıktan sağlığa, seferden ikâmete, savaştan barışa, yaşlılıktan gençliğe vb. durumlar olduğunu ifade eder. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Mekke döneminde silah taşımak ve kullanmaktan ashabı men etmesini ve mescide bevl eden bir bedevinin rahat bırakılması ve bevlî üzerine bir kova su dökülmesi emrini bu unsura örnek olarak zikreder. Onun zikrettiği bir diğer örneğe göre Rasûlullah (s.a.v.) oruçlu bir gencin eşini öpmesine cevaz vermezken yaşlının öpmesine cevaz vermiştir.⁸⁴

Karadâvî, fakih sahabîlerin Rasûlullah'ın (s.a.v.) bu metodunu takip ettiklerini vurgulayarak İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) duruma göre fetvasını değiştirdiğine şu örneği zikreder: Rivayete göre bir adam İbn Abbas'a gelerek katilin tövbesinin kabul edilip edilmeyeceğini sorar. Adamın yüzüne bakan İbn Abbas hayır cevabı verir. O adam gittikten sonra yanındakiler İbn Abbas'a daha önce katile tövbe imkânı olduğu yönündeki görüşün hatırlattıklarında İbn Abbas, adamın birini öldürme niyeti taşıdığını söyler.⁸⁵ Bu tavrının yerinde olduğunu ihsas ettiren Karadâvî, böylelikle o adamın yapmayı düşündüğü şeyden men edildiğini belirtir. Bu sebeple bir fiilin işlenmesinin öncesi ve sonrasına göre fetvanın değişeceğini kaydeder.⁸⁶

Fetvalarında bu yöntemi takip ettiğini belirten Karadâvî talâka yemin meselesindeki fetvasını buna örnek olarak zikreder. Biri gelip de eşinin bir şeyi yapması veya terk etmesi üzerine talâk yemini ettiğini haber vermesi üzerine yemin edilen mesele gerçekleşmemişse soru sorana cevap vermediğini söyler. Yeminin bağlandığı şey gerçekleşmişse bu meselenin çözümünü selefin fetvalarında aradığını, nihayet İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşüyle fetva verdiği ifade eder.⁸⁷ Bilindiği gibi bu

⁸³ Fatih Yücel, "Fetvanın Değişim Gerçeklerine Güncel Bir Bakış -Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örneği-", *Diyanet İlmî Dergi* 58/3 (2022), 1139-1140.

⁸⁴ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 61-62.

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/402.

⁸⁶ Karadâvî, *Avâmil*, 108.

⁸⁷ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 64.

iki âlim talâk üzerine yapılan yeminin muteber olmadığı belirtir.⁸⁸ Günümüzde birçok İslam ülkesinde müftâ bih kabul edilen bu görüşle amel edildiği yönündeki bilgi⁸⁹ aile birliğinin korunmasını sağlama adına dikkat çekicidir.

3.4. Örfün Değişimi

Karadâvî, örfü şu şekilde tanımlar: İnsanlardan bir grubun iyi veya kötü olsun yapmayı adet edindiği söz ve fiillerdir. O, İslam fıkhnının örfe kayıtsız kalmadığını vurgulayarak, örfün değişimine göre fetvanın değişeceğini söyleyerek eski örf üzere verilen hükmün merî olup olmayacağını tartışır. Karâfî'ye atıfta bulunarak eski örfe göre verilen fetvanın geçerli olamayacağını zikreder.⁹⁰ Karâfî, değişen örf ve âdete karşılık eski fetvalarla hüküm vermenin icmâya karşı gelmek ve dine cahil kalmak olduğunu kaydeder.⁹¹

Karadâvî örfe göre ahkâmın değişmesi hususunda Hanefî mezhebinde pek çok örnek olduğunu söyler. Bu kayda göre müteahhirûn Hanefî fakihler mütekaddimûn Hanefî fakihlerin örfe dayanarak verdiği pek çok fetvayı örf değiştiği için dikkate almamıştır. Karadâvî, Serahsî'ye (öl. 483/1090) dayanarak Farsça kıraat meselesine temas eder. Şöyle ki Ebû Hanîfe namazda kıraat okuma hususunda zorluk yaşayan Farsların dili alıncaya kadar kıraatı Farsça olarak okumalarına cevaz verir.⁹² Karadâvî'nin naklettiğine göre daha sonra bu fetvadan dönülmüştür.⁹³

Karadâvî müctehidin şartları arasında insanların örfünü bilme şartının zikredilmesinin örfe verilen önemden kaynaklandığını vurgular. Örfün önemi

⁸⁸ Ebu'l-Abbas Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (Medine: Mecma'u'l-Meliki Fehd, 2004), 33/58; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muwakkî'in*, 3/48.

⁸⁹ Bk. Kâşif Hamdi Okur, "Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 24.

⁹⁰ Karadâvî, *Mücibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 67-68.

⁹¹ Karâfî, *el-İhkâm*, 218-219. Ayrıca bk. bü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdris Karâfî, *Envâru'l-burûk fî envâ'i'l-furûk* (Suudi Arabistan: Vizâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2010), 1/45.

⁹² Ebû Bekir Muhammed Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1989), 1/37. Serahsî'nin eseri yanında pek çok Hanefî literatüründe geçen bu mesele üzerinde yeni bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bk. Kâşif Hamdi Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 83-90.

⁹³ Karadâvî, *el-Fetvâ*, 97; Karadâvî, *Mücibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 69.

bağlamında İbn Âbidîn'e⁹⁴ atıfta bulunarak esasında ictihadî pek çok hükmün örfe dayandığını belirtir. Bu sebeple ilmî, iktisadî ve teknolojik gelişmelerle birlikte insanın hayatını etkileyen pek çok eşyanın değiştiğini, tabiatıyla hükümlerin değiştirilmesi gerektiğini zikreder. Ona göre örfün değişimi sınırlı değil çok geniş bir alanda cari olmuştur. Karadâvî buna misâlen banka çakleleriyle yapılan ticareti örnek olarak zikreder. Şöyle ki klasik fetva gereği paranın elden ele ödenmesi şart koşulursa şu an zaruri olan çeke dayanan işlemlerin yasaklanması gerekecektir. Karadâvî telefon, internet ve faks yoluyla ticari işlemlerin yapıldığını, keza evlilik akdinin de bu şekilde vaki olduğunu söyler.⁹⁵ Pandemiyle birlikte iyice yaygınlaşan sanal ortamdaki akitler yeni bir gelişme olmakla birlikte geçmişte elçi veya mektupla akit yapılmasının⁹⁶ sanal akde zemin hazırladığı aşikârdır.⁹⁷

Karadâvî daha önce yolda bir şeyler yemenin ahlakî değerlere zarar verdiğinden hareketle bazı fakihlerin bu kişilerin şahadetini kabul etmediklerini zikreder. Günümüzde ise hızlı akan hayatta insanların yolda hafif yiyecekler yemesinin olağan bir hal aldığını, hatta içinde bulunduğumuz asrın *sandviç asrı* olarak isimlendirildiğini kaydeder. Böylelikle yolda bir şeyler yemek gibi bir gerekçeyle kişinin şahadetine herhangi bir hâlel gelmeyeceğini, dolayısıyla önceki fetvanın yeni örflerle ilga edilebileceğini söyler. Zira ona göre böyle bir gerekçeyle kişiden şahadeti düşürmek hakların zayı olmasına neden olur.⁹⁸

3.5. Malumatın Değişimi

Karadâvî malumatın değişiminden kastın fakihin hüküm verdiği şer'î bilginin, özellikle hadis bilgisinin değişimidir. Örneğin bir âlim zayıf telakki ettiği bir hadisin daha sonra sahih olduğuna karar verebilir ki bu durumda fetvanın da değişeceği aşikârdır. Karadâvî bu hususa selefte, hassaten Hanefî

⁹⁴ Bk. İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf*, 2/114-148.

⁹⁵ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyürî'l-fetvâ*, 70-71.

⁹⁶ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 5/20; Kemâleddîn Muhammed b. Abdulvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/189.

⁹⁷ Fatih Çınar, "Dijitalleşen Çağda Online Nikâh Akdi Meselesi", *İslam ve Yorum V*, ed. Harun Bekiroğlu vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2021), 461-486; Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Akidler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2014), 45-46.

⁹⁸ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyürî'l-fetvâ*, 72.

imamların fetvalarında rastlandığını zikreder.⁹⁹ Şöyle ki hadis bilgilerindeki değişiklik sonrası Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer birçok fetvalarında değişime gitmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) pek çok konuda iki ve üzeri muhtelif görüşü olması da hadis bilgisindeki değişime güzel bir örnektir.

Karadâvî'ye göre çevrenin, teknolojik yeniliklerin, tecrübenin değişimi gibi hususlar da malumatın değişiminde etkilidir. Karadâvî, İmam Şâfiî'nin bir kısım fetvasını Mısır'da değiştirmesinin de malumatın değişimiyle alakalı olduğunu belirtir. Buna göre İmam Şâfiî Mısır âlimlerinden öğrendiği yeni bilgilerle fikri olgunluğa ulaşmış, böylelikle kimi fetvalarını değiştirme ihtiyacı hissetmiştir. Karadâvî, İmam Şâfiî'nin fetvalarındaki bu değişimi sadece çevre değişimiyle izah etmenin isabetli olmayacağını zikreder.¹⁰⁰ Karadâvî'nin mekânın değişimi bahsinde İmam Şâfiî'nin fetvalarındaki değişimin çevre ile alakalı olduğunu açıkça ifade etmesinde herhangi bir çelişki yoktur. Zira o, İmam Şâfiî'nin fetvalarındaki değişimde mekânın sebeplerden sadece biri olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ Karadâvî'nin asıl itiraz ettiği nokta söz konusu değişimin sadece çevre değişimiyle ilişkilendirilmesidir.

Karadâvî, bilgisayar sayesinde bilgiye erişimin bu denli kolay olduğu muasır asrın âlimlere ciddi fırsatlar ve kolaylıklar sunduğunu belirtir. Herhangi bir araştırmacı bu imkânlar vesilesiyle sahih hadislere ve âlimlerin görüşlerine ulaşabilmektedir. Bu da sahihi zayıftan ayırma, dolayısıyla bilginin değişimiyle fetvanın değişimi gibi bir sonuç doğurmaktadır. Karadâvî bu çerçevede İslam'a girmesine rağmen kocası küfür üzere kalan kadın hakkında aralarının ayrılması gerektiği şeklindeki fetvasını İbn Kayyim el-Cevziyye'nin, *Ahkâmu ehli'z-zimme* adlı eserini okuduktan sonra değiştirdiğini ifade eder. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin zikrettiği sekizinci görüş¹⁰² olan, aralarını hâkim ayırmadıkça evlilik bağlarının süreceği şeklindeki görüşle fetva verdiğini zik-

⁹⁹ Bk. İbn Âbidîn, *Neşru'l-arf*, 2/125.

¹⁰⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 76.

¹⁰¹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 46.

¹⁰² Geniş bilgi için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu ehli'z-zimme*, thk. Beşir Muhammed Uyûn (Demam: Ramâdi li'n-Neşr, 1997), 2/643-648.

reder.¹⁰³ Din farkı nedeniyle verdiği fetvayı daha sonra değiştirdiğini de bu bağlamda kaydeder.¹⁰⁴

Karadâvî malumatın değişiminin kadim şer'î bilgi yanında vakıanın değişimini de ihtiva ettiğini dile getirir. Örneğin tütün ve sigara hususunda ulamânın ihtilafı bu kabildendir. Sigaranın hükmü konusunda mubah, mekruh ve haram şeklinde üç farklı görüş bulunduğunu belirtir. Ancak tıbbî yeni bilgiler sonucu tabipler sigaranın başta akciğer kanseri ve çeşitli hastalıklara neden olduğunda görüş birliği içindedir. Buna göre müftü sigaranın haram olduğuna hüküm vermelidir. Karadâvî bu hükmü, “*Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı merhametlidir.*”¹⁰⁵ ayetiyle de istidlal etmektedir. Zira sigara nefsi tedrici de olsa öldürmek mesabesinde veya yavaş bir intihar meydana gelmektedir. “*Zarar vermek de zarara karşılık mukabele de bulunmak da yoktur.*”¹⁰⁶ hadisini de delil getirerek kişinin nefesine zarar veremeyeceği gibi zararını satın da alamayacağını belirtir.¹⁰⁷

Karadâvî'nin zikrettiği diğer bir örnek de hamilelik müddetidir. Bilindiği gibi ortalama hamilelik süresi dokuz aydır.¹⁰⁸ Hamileliğin dokuz aydan fazla sürebildiği savından hareketle gebeliğin iki, üç, dört, beş, altı hatta yedi yıl kadar devam edebileceğine dair görüşler bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bu vb. görüşlere temas eden Karadâvî, birkaç yıl süren hamileliğin aslında yalancı hamilelikle ilgili olduğunu söyler. Ona göre gerçek gebelik süresi tıbbî laboratuvar tahlilleriyle tespit edilebilir. Bu itibarla fakihlerin zikri geçen görüşleri bugün için

¹⁰³ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 76-77. Bu konuda Trablusî'nin eleştirisi için bk. Mustafa Beşir Trablusî, *Menhecü'l-bahs ve'l-fetvâ fi'l-fikhi'l-İslâmî beyne indibâti's-sâbikîn ve iztrâbi'l-muâsirîn es-Seyyid Sâbık el-Üstâzü el-Karadâvî nümûzecen* (Amman: Dâru'l-Feth, 2010), 321.

¹⁰⁴ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 78.

¹⁰⁵ en-Nisâ 4/29.

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Ahkâm”, 17.

¹⁰⁷ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 78-79.

¹⁰⁸ Abdurrahman Sâbûnî, *el-Ahvâlü's-şahsiyye es-Sûri et-talâk ve âsâruh* (b.y.: Müdüriyyetü'l-Kütüb ve'l-Matbûâtü'l-Câmi'iyye, 2007), 2/165.

¹⁰⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ali Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed vd. (Beyrut-Medine: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 2010), 5/130; Muhammed el-Cevziyye İbn Kayyim, *Tuhfetü'l-mevdûd bi-ahkâmi'l-mevlûd* (Kahire: el-Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 179; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 2/398.

râcih ve makbul değildir. Çünkü bu görüşler Kur'an yanında ilmi hakikatlere de aykırılık arz eder. Karadâvî, hilalin görülmesi olayını da bu noktada zikreterek yeni astronomi bilgilerini dikkate almak gerektiğini belirtir.¹¹⁰

Karadâvî'nin verdiği örnekler üzerinden suların temizliği, bazı aş ve enjeksiyonların orucu bozup-bozmayacağı vb. pek çok hususta yeni bilgileri dikkate almanın sahih tasarruf yanında sağlık açısından da mühim olduğu görülmektedir.

3.6. İnsanların İhtiyaçlarının Değişimi

Karadâvî, daha önce kemâliyyât (tahsîniyyât)¹¹¹ kabilinden sayılan şeylerin bugün hâciyyât veya zarûriyyât vasfı kazandığını zikreder. Örneğin hava sıcaklığının elli dereceye yaklaştığı ülkelerde klima gibi soğutucu cihazları kullanmak bu cihettir. Ona göre zekât nisabının belirlenmesinde aslî ihtiyaçlar yanında zaruret arz eden bu yeni ihtiyaçların da dikkate alınması gerekecektir.¹¹² Telefon, bilgisayar vb. cihazlar da örnek olarak zikredilebilir. Buna göre ihtiyaçların önem derecesi değişmiştir.

Karadâvî'nin zikrettiği bir diğer misal hac ibadeti sırasında âdet gören kadınla alakalıdır. O, bu hususta İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'ye atıfta bulunur. Özetle İbn Kayyim el-Cevziyye bazı ihtimallerden söz ettikten sonra insanın kudretinde olmayan şartların sakıt olacağını söyler. Buna göre ziyaret tavafını âdet sebebiyle eda edemeyen kadından temizlik/abdest şartı düşer. Böylelikle kadın ziyaret tavafını hayızlı olduğu halde eda eder.¹¹³ Hac yolculuğunun kara, deniz veya hava yoluyla yapılması fark etmeksizin kafilenin sefer noktasında bir plan dahilinde hareket etmesi ve bu plandan sapamayacağını belirten Karadâvî bu ruhsatı almanın kadın için isabetli olacağını belirtir. Muasır dönemde ihtiyaçların sürekli değiştiğini vurgulayarak fakihin değişen ihtiyaçlara göre fetvayı değiştirmesi gerektiğini dile getirir.¹¹⁴ Ziyaret

¹¹⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 80-82.

¹¹¹ Yusuf Bulutlu, "Muhammed Tâhir Bin Âşûr'da Makâsıd ve Maslahatın Kısımlar", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2022), 584.

¹¹² Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 83.

¹¹³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakkî'in*, 3/20-23.

¹¹⁴ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 87-88.

tavafinı temizlik günlerine denk getirmek için âdeti geciktirici bazı ilaçlar kullanımını da çözüm olarak düşünülebilir.

3.7. İnsanların Kudret ve İmkânlarının Değişimi

Karadâvî'nin ifadelerine göre elektronik, teknolojik, iletişim, biyolojik, nükleer ve uzay gibi alanlardaki devrim niteliğindeki gelişmeler insana daha önce olmayan bir imkân ve kudret vermiştir. Karadâvî bu noktada tıbbî birtakım yeniliklere temas eder. Onun zikrettiği örneklerden biri organ naklidir ki eskiden bu, hayal bile edilemezdi.¹¹⁵ O, bu yeniliğin yeni birtakım hükümler getireceğini söyler. Doğrusu organ nakli örneğinin yerinde bir örnek olmadığını düşünmekteyiz. Böyle bir uygulamanın eskiden olmaması nedeniyle bu konuda doğrudan bir hükmün değişiminden söz etmek zor gözükmektedir.

Karadâvî'nin iletişim alanındaki yenilikler bağlamında zikrettiği şu örneğin başlıkla uyumlu olduğunu vurgulamak gerek: Bilindiği gibi Rasûlullah (s.a.v.), seferden dönen erkeğin geceleyin eve gelmesini yasaklamıştır.¹¹⁶ Karadâvî bu yasaklamanın illetini ani geliş nedeniyle hane halkının korkarak endişeye kapılmasına bağlar. Erkeğin cep telefonu gibi yeni iletişim yollarıyla gece de olsa geleceği vakti haber verme imkânının olduğu günümüzde ise gecenin her saatinde eve gelinmesinde herhangi bir sakınca olmadığını belirtir. Zira gece gelmenin nehyedilmesinin illeti olan ani gelmeye bağlı olarak ailenin korkma ve endişeye kapılması gibi bir durum bulunmamaktadır.¹¹⁷

3.8. Umûmü'l-Belvâ

Umûmü'l-belvâ sözlükte kaçınılması zor veya imkânsız durumlar için kullanılmaktadır. Kaçınılması zor olan şeyin ise çoğunluğun bilgisi haricinde kalamayacağı aşikârdır.¹¹⁸ Karadâvî'nin bu kavramı zahmet ve imtihan konusu olan şey anlamında kullandığı aşikârdır. Karadâvî umûmü'l-belvâ kapsamındaki meselelerde fakihlerin hafifletme yoluna gittiklerini belirtir. Onun verdiği örneğe göre kimi fakihler başı açık erkeğin şahadetini kabul etmezken

¹¹⁵ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetoâ*, 89-89.

¹¹⁶ Müslim, "İmâra" 56.

¹¹⁷ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetoâ*, 90-91.

¹¹⁸ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 587; Mustafa Baktır, "Umûmü'l-Belvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/155.

günümüzde Endülüs örneğinde olduğu gibi kimi bölgelerde başı açık dolaşmak sıradan bir hal aldığından bu durum şahidin adâlet vasfına herhangi bir zarar vermez. Sakalı tıraş etme hususunda da benzer bir durum olduğunu ifade eden Karadâvî bazı İslam ülkelerinde dahi insanların çoğunun sakallarını tıraş ettiklerini dile getirir. Bu durumda tıraş olmanın haram ve mekruh olduğu fetvasından hareketle sakalını tıraş eden insanlardan şahadet vasfı sakıt edildiği takdirde mahkemelerde şahitlik yapacak kimse bulunamayacağını belirtir. Bu itibarla onun nezdinde sakal tıraşı fetvasında hafifletme şeklinde bir değişime gidilmelidir.¹¹⁹

Karadâvî şarkı söyleme, müzik, satranç oynama ve zikrettiği diğer örnekler bağlamında mezheplerin ihtilaf ettiğini, dolayısıyla bu konularda kesin bir icmâ bulunmadığını söyler. Aksine bu konularda ulemâ arasında birçok ihtilaf vardır. Bu hususlarda hadisler vârid olsa da bunların kabulü ve delaleti noktasında tartışmalar bulunmaktadır. Hüküm istinbatında ihtilaf çıkması kıyas, istihsan, istislah, örf ve sahabî kavli gibi tartışmalı delillere dayanır.¹²⁰

3.9. İctimai, İktisadi ve Siyasi Şartların Değişimi

Karadâvî bu ahvaldeki değişim gereği insanın bakış açısının değiştiğini ifade eder. İctimai değişime örnek olarak gayri müslimler için ehl-i zimme tabiri kullanılması meselesini örnek verir. Şöyle ki gayri müslimler kendilerine ehl-i zimme denilmesinden rahatsızlık duymakta olup vatandaş kelimesini yeğlemektedirler. Fakihlerin esasında ehl-i zimmeti dar-ı İslam ehlinde saydıklarını, bunun da muasır tabirle muvâtînün/vatandaşlar manasına geldiğini belirten Karadâvî, onları incittiği düşünülen ehl-i zimme terkiibini kullanmaktan sarfı nazar etmekte herhangi bir sakınca görmez. Bu noktada yenilik karşıtı olan kimi ilim ehline eleştirilerde bulunur. Karadâvî'ye göre pek çok âlim sadece kitapların sayfaları arasında yaşadığından vakaya bigâne kalmakta, yani hayatın gerçeklerini ıskalamaktadır. Onlar hayat kitabını okuyamadıklarından realite de onları ıskalamaktadır. Bunun bir neticesi olarak onların fetvaları sanki kabirlerden gelen bilgi gibidir.¹²¹

¹¹⁹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 93-94.

¹²⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 96.

¹²¹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 97-98.

Tevbe suresindeki “Müşrikler sizinle topyekûn savaştıkları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın,”¹²² gibi kılıç ayetlerinden hareketle neredeyse bütün dünyaya savaş açan aşırılık yanlılarına eleştiriler yönelten Karadâvî, fikhî ve şer’î mirasın savaştan çok barışa hizmet ettiğini dile getirir. Onun ifadesine göre Müslümanlar dünyadan bir cüz olup kendileri dışındaki hayatı görmezden gelme lüksüne sahip değildir. Bu çerçevede Karadâvî aralarında akrabalık, komşuluk ve iş arkadaşlığı gibi özel bir bağ bulunan barış antlaşması yapılmış Hristiyanlar ve diğer din mensuplarının bayramlarını tebrik etmekte herhangi bir sakınca olmadığını belirtir. Bu konuda İbn Teymiyye’ye muhalefet ettiğini sarih bir şekilde söyler. Bilhassa Müslümanların bayramını tebrik eden Hristiyanların bayramlarını “Size bir selam verildiğinde ya daha güzeli ile veya dengi ile karşılık verin.”¹²³ ayeti gereğince tebrik etmek gerektiğini ifade eder.¹²⁴

Karadâvî’nin zikrettiği bir diğer mesele taabbudî bir konu olan hacla ilgilidir. Karadâvî, “Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez.”¹²⁵; “Allah din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi.”¹²⁶ ayetlerine ve “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın...”¹²⁷ hadisine dayanarak ibadetlerin kolaylık üzerine ikame edildiğini belirtir. Ona göre hac, diğer ibadetlere kıyasla kolaylığı en çok hak etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) kurban günlerinde sorulan pek çok soruyu, “dilediğini yap, sıkıntı yok” şeklinde cevaplayarak kolaylık sağlamıştır. Karadâvî bu noktada Şâfiî mezhebinde olduğu gibi Arafat’tan güneş batmadan ayrılmaya cevaz verdiğini söyler. Müzdelife’de geceleme gerekliliğini, akabe cemresinin ve ifada tavafının bayram günü gece yarısından sonra yapılabileceğini vb. zamanın gerektirdiği kolaylıkların bu minvalde olduğunu zikreder.¹²⁸ Karadâvî’nin örnek ve açıklamalarından açıkça anlaşıldığı kadarıyla fetvanın değişimi haccın esas olan meselelerde değildir.

3.10. Görüş ve Fikrin Değişimi

¹²² et-Tevbe 9/36.

¹²³ en-Nisâ 4/86.

¹²⁴ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri’l-fetvâ*, 99-100.

¹²⁵ el-Bakara 2/185.

¹²⁶ el-Hac 22/78.

¹²⁷ Buhârî, “İlim”, 11; Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 6, 8.

¹²⁸ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri’l-fetvâ*, 101-102.

Karadâvî, müctehidin bilgisinin değişmemesine rağmen bazen görüşünde değişiklik olabileceğini belirtir. Müctehidin görüşünün değişimini yaşın ilerlemesine bağlı olarak tecrübe ve olgunluğun artmasına bağlar. Köklü manada bir değişim olmasının mümkün olduğunu zikreder. Onun kaydına göre sertlikten kolaylığa, zahirilikten makâsıdî bir yaklaşıma, bir metottan bir başka yöntem ve mezhep değişikliğine kadar pek çok saik bunda etkili olur. Mezhep değişikliği nedeniyle görüşü değişen Tahâvî bunun misallerinden biridir.¹²⁹

Yaşa bağlı olarak tecrübe ve olgunluğun artması zihnin billurlaşması olarak ifade edilebilir. Bu da değişimi doğal kılmaktadır. Karadâvî, Hz. Ömer'in, özellikle de İmam Şâfiî'nin Mısır'da verdiği fetvalarındaki değişimlerde görüş ve fikrin değişiminin etkisinin olduğunu belirtir. İmam Şâfiî'nin Mısır döneminde ilminin son derece olgunlaştığını ifade ederek görüş ve fikrin değişiminin arka planını beyan eder.¹³⁰

Kendi yaşadığı değişimden de söz eden Karadâvî, Müslümanların azınlık halinde yaşadığı ve İslam bankalarının¹³¹ olmadığı batı vb. toplumlarda faizli bankalar yoluyla ev almaya cevaz vermediğini, hatta buna cevaz veren Mustafa ez-Zerka'ya yirmi beş yıl muhalefet ettiğini belirtir. Daha sonra ise görüşünün değiştiğini ve buna belli şartlar ve kurallar çerçevesinde cevaz verdiğini söyler. Ona göre bu değişimde bilginin, mekânın ve zamanın etkisi yoktur.¹³²

Sonuç

Karadâvî fetvanın değişimi hususunu özellikle Müslümanların ihtiyaçlarını ve maslahatını gözetme yönünden önemsemektedir. Onun fetvanın değişiminin sadece icthadî konularla sınırlı olduğunu ve katî ahkâmın değişime kapalı olduğunu ısrarla vurgulaması, değişime mesafeli olanlara bir teminat niteliği taşımaktadır. Fetvanın değişimine imkân veren unsurları dörtten ona çıkarması değişim yönündeki ısrarını ve çabasını göstermektedir.

¹²⁹ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 103.

¹³⁰ Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 104.

¹³¹ İslam bankaları, ülkemizdeki katılım bankalarına karşılık gelmektedir, denilebilir.

¹³² Karadâvî, *Fihü'l-ekalliyât*, 168; Karadâvî, *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetvâ*, 104-105.

Karadâvî'nin ifade ve örneklerinden hareketle değişimin hükümlerin esasında olmadığı söylenebilir. Başka mezheplerin görüşünü almanın, müftâ bih olmayan görüşle veya değişen örfe göre hüküm vermenin de bir değişim olduğunu belirtmesi bu minvaldedir. Buna göre vakıanın değişmesi neticesinde uygun bir görüşle fetva vermek, yani vakıaya uyumlu davranmak gibi bir durum söz konusu olmaktadır. Karadâvî'nin sigaranın haramlığı, hamilelik süresinin tespiti ve hilalin görülmesi gibi hususlarda yeni bilimsel bilgilerin dikkate alınacağını ifade etmesi yeniliğe açık olduğunu tezahürlerinden biridir. Bu itibarla Karadâvî'nin değişim hususunda mutedil bir görüş benimsediği sonucuna varılmıştır. Bu tavrı, fetva konusunda şöhret sahibi olması gibi bir sonuç doğurmuştur.

Sürekli fetvanın değişimi ifadesini tercih eden Karadâvî'nin değişim bağlamında birkaç defa hükmün değişimi ifadesini kullandığı, bununla birlikte vurgularından da anlaşıldığı üzere her iki ibareyi de ilgili kısımda aynı anlamda değerlendirdiği düşünülebilir. Buradan hareketle aralarında farklar olduğu söylenen fetvanın değişimi ve ahkâmın değişimi kavramlarını tamamen aynı gördüğünü ifade etmek güçtür.

Son tahlilde onun kaydettiği unsurlar ve bu bağlamda zikrettiği örneklerin genel olarak yerinde ve vakia ile uyumlu olduğu, diğer yandan bazı örnek ve değerlendirmelerin çok da isabetli olmadığı sonucuna vardığımızı söylemek gerekir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995-2001.
- Apaydın, H. Yunus. "Hanefi İctihad Teorisi ve Molla Hüsrev'in Bu Teoriyi Sunumu". *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu*, 267-274.
- Aslan, Nasi. "Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetvâ ve Kazâ Münasebeti". *Dinî Araştırmalar* 2/4 (1999), 85-100.
- Atar, Fahrettin. "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 19-48.

- Baktır, Mustafa. "Umûmü'l-Belvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/155-156. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Bulutlu, Yusuf. *İslam Hukukunda Makâsîd İçtihadının İlke ve Sınırları*. Bursa: Emin Yayınları, 2022.
- Bulutlu, Yusuf. "Muhammed Tâhir Bin Âşûr'da Makâsîd ve Maslahatın Kısımlar". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2022), 575-588.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed vd. Beyrut-Medine: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 2010.
- Çeker, Orhan. *İslam Hukukunda Akidler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2014.
- Çinar, Fatih. "Dijitalleşen Çağda Online Nikâh Akdi Meselesi". *İslam ve Yorum* V. ed. Harun Bekiroğlu vd. 461-486. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Düzenli, Pehlul. "Allame Kevserî'nin Fetva Usulü Anlayışı". *Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu*, 415-435.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

- Ebû Zehra, Muhammed. *Mâlik hayâtuhû ve asruh-ârâhû ve fikhuh*. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, ts.
- Erdoğan, Mehmet. "Asıl Mevrid-i Nasda İctihada Mesaj Vardır!" *Yetkin Düşünce* 1/3 (2018), 61-78.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: İFAV, 2014.
- Fâsî, Allâl Muhammed. *Makasidu's-şerîati'l-İslâmiyye ve mekârimuhâ*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hallâf, Abdulvahhab. *Masâdiru't-teşrii'l-İslâmî fimâ lâ nassa fih*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1993.
- Hallaq, Wael b. "İctihat Kapısı Kapandı mı?" çev. Kamil-Enes Yelek-Eryılmaz. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (2017), 457-503.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Neşru'l-arf fi binâi ba'di'l-ahkâm 'ala'l-örf (Mecmûatu resâil İbn Âbidîn İçinde)*. b.y.: Dâr Saadet, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Makâsidi's-şerîati'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 2011.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Ahkâmu ehli'z-zimme*. thk. Beşir Muhammed Uyûn. Demam: Ramâdi li'n-Neşr, 1997.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İğâsetü'l-lehfân min mesâyidi's-şeytân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmu'l-muvakkî'in 'an Rabbi'l-âlemîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Tuhfetü'l-mevdûd bi-ahkâmi'l-mevlûd*. Kahire: el-Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrut: Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

- İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbn Rebîa, Abdulaziz. *İlmu makâsıdı's-Şâri'*. Riyâd: Mektebetü'l-Melik Fehdü'l-Vatanî, 2002.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Medine: Mecma'u'l-Meliki Fehd, 2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdulvâhid. *Fethu'l-kadîr*. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbrâhim, Muhammed Yüsrî. *el-Fetoâ ehemmiyetuhâ, davâbituhâ, âsâruhâ*. Medine, 2007.
- Kahraman, Abdullah. "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler ve Taabbudıyyâtın Sahası Üzerine". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 25-57.
- Karadâvî, Yusuf. *Avâmilü's-sia ve'l-murûne fi's-şerîati'l-İslâmiyye*. Devha: Câmi-atu Katar, 1994.
- Karadâvî, Yusuf. *Dirâse fi fıkhi makâsıdı's-şerî'a*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2008.
- Karadâvî, Yusuf. *el-Fetoâ beyne'l-indibât ve't-teseyyüb*. Kahire: Dâru's-Sahvâ, 1988.
- Karadâvî, Yusuf. *el-Fıkhu'l-İslâmî beyne'l-asâleti ve't-tecdîd*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1999.
- Karadâvî, Yusuf. *el-İctihâd fi's-şerîati'l-İslâmiyye ma'a nazarâti tahlîliyye fi'l-ictihâdi'l-mu'asır*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Karadâvî, Yusuf. *Fıkhu'z-zekât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1973.
- Karadâvî, Yusuf. *fi Fıkhi'l-ekalliyâti'l-müslime*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001.
- Karadâvî, Yusuf. *fi Fıkhi'l-evleviyât*, ts.
- Karadâvî, Yusuf. *Medhal li-dirâseti's-şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Karadâvî, Yusuf. *Mûcibâtü tegayyüri'l-fetoâ fi asrinâ*. Kahire: Mektebü'l-Emâneti'l-Âmme, 2007.

- Karadâvî, Yusuf. *Şer'atü'l-İslâm sâliha li't-tatbîk fi külli zamân ve mekân*. Kahire: Dâru's-Safva, 1993.
- Karâfî, bü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *el-İhkâm fi temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtü'l-kâdî ve'l-imâm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1995.
- Karâfî, bü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Envâru'l-burûk fi envâ'i'l-furûk*. Suudi Arabistan: Vizâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da' ve ve'l-İrşâd, 2010.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: İFAV, 1996.
- Köse, Saffet. "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 13-50.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1991.
- Nemle, Abdulkerim. *el-Mühezzeb fi 'ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâran*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi". *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 5-30.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet". *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 (2002), 83-90.
- Orhan, Fatih. "Şer'î Naslar Karşısında İctihadın İmkânı 'Mevrid-i Nasta İctihadı Meselesi' Yoktur" Kaidesi". *İslâmî İlimler Dergisi* 16/1 (2021), 107-132.
- Öğüt, Salim. "Ebû Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sâbûnî, Abdurrahman. *el-Ahvâlü's-şahsiyye es-Sûrî et-talâk ve âsâruh*. b.y.: Müdiriyyetü'l-Kütüb ve'l-Matbûâtü'l-Câmi'iyye, 2007.

- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1989.
- Süyûtî, Celâleddin. *er-Red ala men ahlede ile'l-ard ve cehile enne'l-ictihâde fi külli asrin fard*. Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Şâtıbî, Ebû İshak. *el-Muvâfakât*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Şelebî, Muhammed Mustafa. *Ta'lîlü'l-ahkâm*. Kahire: Matba'atu'l-Ezher, 1947.
- Şener, Mehmet. "Ahkâmın Değişmesi ve Buna Tesir Eden Faktörler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1994), 9-23.
- Şüveyh, Âdil. *Ta'lîlü'l-ahkâm fi's-Şer'ati'l-İslâmiyye*. Tanta: Dâru'l-Beşîr li's-Sakâfe ve'l-Ulûm, 2000.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Taş, Aydın. "Şeybânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Trablusî, Mustafa Beşîr. *Menhecü'l-bahs ve'l-fetvâ fi'l-fikhi'l-İslâmî beyne indibâti's-sâbikîn ve iztırâbi'l-muâsırîn es-Seyyid Sâbık el-Üstâzü el-Karadâvî nümûzecen*. Amman: Dâru'l-Feth, 2010.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Yaman, Ahmet. "Fıkın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim". *Diyanet İlmi Dergi* 50/2 (2014), 7-21.
- Yücel, Fatih. "Fetvanın Değişim Gerçeklerine Güncel Bir Bakış -Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örneği-". *Diyanet İlmi Dergi* 58/3 (2022), 1125-1156.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. *el-Medhalü'l-fikhiyyu'l-Âm*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2004.
- Zuhaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.